УДК 811.111

В.Ф. Антонова, С.І. Нешко

ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО КОНТІНУУМА БРИТАНСЬКОЇ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

Британська казкова традиція містить багату спадщину фольклорних образів, народного гумору, незвичайних пригод, чарівних подій. За час самостійного існування британські казки стали носіями національної самосвідомості, своєрідним узагальненням британського духу і способу мислення. Поетичне сприйняття світу, особливості мови, моральні ідеали багатьох поколінь англійських письменників і поетів виховувалися саме британським фольклором – образним, ліричним і благородним у своїй простоті; особлива роль в цьому процесі належить казкам.

Вивченням казки займалися деякі вчені. Серед вітчизняних дослідників казки варто назвати Е. Померанцеву, Е. Нейолова. Подією у вивченні казки стала книга В. Проппа «Морфологія казки» (1928), яка є важливою не тільки для вивчення власне казки, але й закладає основи методу структуралізму. Імена, назви, деталі стають не дуже суттєвими. Наголос роблять на функціях. Цей тип аналізу одержав розвиток, оскільки функції виділені Проппом, створюють модель, у якій суттєве відокремлюється від несуттєвого.

Дослідження британського фольклору, зокрема британської казки, представлені в британському літературознавстві та фольклористиці енциклопедичними роботами. Однією з таких робіт є «Словник англійського фольклору» під редакцією Ж. Сімпсон. Словник англійського фольклору містить інформацію про англійську культуру, традиції і фольклорні дослідження. Велика увага також приділяється фольклору як академічної дисципліни та інституту вивчення фольклорного життя в Лідсі, а також дослідженню фольклору в університетському коледжі в Лондоні. У словнику проводиться огляд робіт фольклористів, наприклад, з ранніх Пітер Опай і Христина Хоул, а

© *В.Ф. Антонова, С.І. Нешко, 2017*
http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.1146152

також сучасних дослідників, наприклад Вальтер Мен, Роберт Херрік, Реджинальд Скотт, Сесіль Шарп.

Більшість дослідників британського фольклору фокусувалися саме на багатій різноманітності міфології Британських островів, що знайшло відображення в їх роботах. Еванс Венц, автор книги «Містичні вірування в кельтських країнах», яка базується на докторськʕ? дисертації автора, що включає ɘfŋ вʿɥʥʃ? ʦʦʟɢʤʷн численних літературних творів, фольклору, психології та антропології.

Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена досить широкою популярністю і поширеністю британської казки як жанру, що потребує проведення комплексних досліджень у сучасному літературознавстві.

Мета дослідження полягає у виявленні різних художніх засобів, а саме організації художнього простору та часу казки, що складають поетику британської казки.

Питанням просторово-часового континууму займалося багато вчених: В.А. Бахтіна, О.М. Фрейденберг. Серед них варто відокремити також М.М. Бахтіна. Згідно із запропонованою вченим концепцією «пам’яті жанру», будь-який художній твір відтворює світомоделюючу структуру.

Виходячи зі згаданої концепції, в цілому поетика будь-якого жанру є інваріантом побудови художнього твору певного жанру як моделі світу зі своїми особливостями «світоутворюючих структур» [1, с. 198].

Серед інших жанрів чарівна казка особливо глибоко переймає світомоделюючу функцію, запозичену з міфу.

Так, на думку О.М. Фрейденберг, архаїчна семантика зберігається в цьому жанрі, але «не в конкретних образах», не в сюжетних мотивах, а як загальний структурний принцип художнього моделювання» [9, с. 31]. Універсальна модель світу втілюється в своєму художньому еквіваленті, перш за все через просторово-часову структуру. Існує кілька схем хронотопу, з яких найбільш відомою є бінарна (художній час + художній простір), де кожна складова досліджується

окремо. При цьому перевага віддається тимчасової складової, що відображено в самому терміні «хронотоп».

Подібне трактування сходить до робіт М.М. Бахтіна, який стверджував, що «провідним початком в хронотопі твору є час» [1, с. 235].

На загальному фоні казок народів світу чітко прослідковуються особливості просторово-часової організації британської казки. Якщо для слов'янської традиції головна риса казкового простору і часу – нереальність, фантастичність, що знаходить відповідне вираження у просторово-часових формулах: «низько чи високо», «близько чи далеко», «довго чи коротко», «швидко казка кажеться, та не скоро справа робиться», то в британській казці перш за все домінує одна основа вісі, що визначає систему просторової орієнтації героя: верх-низ (Схід-Захід) і додаткова (ліво-право) Північ-Південь. У просторі закріплений казковий об'єкт, явище, ситуація, спостерігач же чітко не фіксований, що призводить до зображення об'єкта в цілому, а казкові топоси відповідають сакральним топосам традиційної британської культури. Освоєння природного простору сприймалося стародавніми британцями водночас як акт господарського (утилітарного) і духовного життя. Саме тому матеріальні об'єкти наділялися у свідомості людей символічним сенсом, іноді більш значним для культової (і особливо ритуальної) практики, ніж їх утилітарне призначення. Таким, наприклад, було житло: дім, замок, башта. За їхньою допомогою людина була захищена не лише від холоду, а й від негативного впливу злих сил. Дім – це образ тілесної субстанції, прихистку душевно-духовної сутності. Замок, який відрізнявся від будинку розміром і багатством, також символізував собою осередок тепла. Цей образ використовується у випадках, коли тіло осмислюється значніше і багатше; наприклад, дитина у британській казці живе переважно в замку, тому що вона ще не знає границь своєї тілесності. Подібно до дому і замку – образи, що співвідносяться з тілесною субстанцією, була і башта. Однак, на відміну від двох попередніх, башта символізувала собою звуження і просторове обмеження, ув'язнення, а також стійкість і самостійність.

Розвиток сюжету в межах художнього часу і простору подається в ній як послідовність ситуацій, кожна з яких відбувається у просторі, обмеженому початком і кінцем дій героя. Міфологічний час – простір хаотичний, рухомий і відкритий у своїй триєдиній іпостасі. Зло, з яким бореться головний герой чарівної казки, гармонізуючи світ, знаходиться поза замкнутою «острівною частиною топоса британської казки». Казка подає казковий локус з певною конкретикою місця – «у цьому місці», «у тій вежі», «в одному лісі» або номена – назви міста або місця (Шотландські острови, Единбург).

Саме в чарівній казці формується естетика замкнутого художнього простору – «острівного» локуса – сакрального місця, де відбувається все саме значуще і суттєве. Компонент цієї етики – художній час чарівної казки, у якому його складова легендарності надає риси реально-достовірного за допомогою опори на спогади – уявлення народу про події історично-легендарні (рік, коли чума лютувала в Единбурзі; час, коли правив король Артур).

Британській чарівній казці властиво для підкреслення достовірності подій, що відбуваються, надавати будь-якому аномальному факту або фантастичній особі риси (явища) реальності. Казковий хронотоп реалізує семантичний стрижень чарівної казки – уявну жанром картину світу. Сенс жанрової структури в цілому полягає у створенні певної образної картини світу, де кожний жанр – це теоретичний інваріант побудови твору як образу світу, особливий тип світотвірної структури. Семантичні ознаки чарівної казки стосовно сюжету визначаються чіткими принципами світомоделювання, успадкованими від міфу.

Для чарівної казки характерний минулий час, однак він має низку особливостей, що не суперечать загальній характеристиці художнього часу. Подібно до циклічно замкнутої міфологічної картини світу, замкнутий час-простір чарівної казки. З цим пов'язана його умовність. Як відмічає Д.С. Лихачов, «казковий час не виходить за межі казки. Він повністю замкнутий у сюжеті. Його ніби немає до початку казки і немає після її закінчення. Він не визначений у потоці історичного часу» [3, с. 231] (переклад наш – В.А., С.Н.).

У британській казці існує однонаправленість і послідовність руху часу, позбавленого ретроспективних і перспективних відгалужень. Відсутність у чарівній казці статичних описів, функціонально не пов'язаних з діями казкових персонажів, пояснюється цією властивістю і залежністю часу від розвитку сюжету.

Часова вісь закріплена важливими для британців історичними подіями, що формували менталітет британців. У казках відбиті події, війни, яких було немало за історію країни. Так в одній з казок згадується війна Едуарда I з Шотландією: «The Black Douglas died in 1330. He was sir James Douglas the best lieutenant Bruce had in his long struggle with the England» («Чорний Дуглас помер у 1330. Він був сером Джеймсом Дугласом, кращим лейтенантом у Брюса в тривалій боротьбі з Англією») [10, с. 5].

Таким чином, художній час британської казки – це конгломерат часу міфологічного і легендарно-історичного.

Аналіз показує, що в центрі казкового хронотопу лежить трансформована ціннісна семантика міфу: перетворення хаосу в космос, упорядкування світу. Отже, чарівна казка успадковує від міфу аксіологічність локалізації дії: у чарівному світі вже перебуває в середині світу, у світі буденної реальності, усе зле – на його околиці, у чарівному світі. Ця фантастика і чари досягаються різними способами і засобами, підкреслюючи швидкість і нереальність здійснення дій. Один із засобів – використання числа сім, що часто згадується у британських казках. Наприклад, у казці: «The king of England» («Король Англії») чорний лицар приходить кожні сім років, щоб зловити білого, мов молоко, оленя. «Every day it drank the milk of seven cows» («Чорний лицар приходив кожні сім років, намагаючись спіймати білосніжного оленя») [10, с. 355].

Час виконання дій часто стрімко вмішується в хід подій і стає головним чинником здійснення фантастичного дійства. Фантастичне дійство полягає в тому, щоб за одну ніч побудувати палац або виростити сад.

Підтвердженням існування часового континууму британської чарівної казки як двокомпонентним за своєю структурою є вербальні

формули, за допомогою яких казкар-оповідач констатує розв'язку фабульних подій і встановлює межу між часом дії і часом оповіді: «they live happy and dee happy, and never drink out of a dry capp y» («Вони жили щасливо, померли щасливими і ніколи не пили з сухої (порожній) гуртки ») [10, с. 346].

За допомогою подібних формул оповідач-наратор повертає слухачів з часу архаїчного в реальний час, з несправжнього – в сьогодення: «…and I assure you, when they live together, they had a very merry time of it, and there we will leave them» («Смію вас запевнити, що коли вони разом, то дуже веселяться, так що залишимо їх там, де вони зараз») [10, с. 152].

Структурно художній час у чарівній казці ділиться на наративний і фабульний. Фабульний час пов'язаний з діями і пригодами головного героя казки, він – основа осі подій будь-якої чарівної казки. Знак фабульного часу чарівної казки – дорога. Релевантними параметрами дороги, яку долає герой, є суб'єкт дії, початкова точка дії, засоби руху-дії, напрям, ціль і кінцева точка дії. Взагалі категорія часу існує в тісній взаємодії з простором і міфологемою дороги. Дорога з'єднує і водночас розмежує «свій» і «чужий» простір. Замкнутий і безпечний («острівний») світ, звідки виходить назустріч пригодам герой британської чарівної казки, має свою швидкість спливання часу: календарний час із чергуванням пір року і відповідними сезонними роботами, життєвий час, що вкладається в межі життя окремої людини і його роду з народженням, весіллями і смертями. У «чужому» просторі швидкість плинності часу для героя-людини непередбачувана, тому що фантастичні істоти, що населяють «чужий» світ, живуть за своїм часом (як це відбувається з «швидким» часом у царстві світлих ельфів, де для героя-людини «сім років пролетіли, як три дні»). Виходячи зі свого (людського) простору, герой перетинає межі упорядкованого людського часу і потрапляє в часовий хаос.

Таким чином, британська казка є специфічним засобом бачення навколишнього світу мешканців Британських островів, на чию самосвідомість наклали відбиток елементи традиційної соціокультурної системи, що визначилось у всіх продуктах соціальної діяльності

(у побуті, соціальній поведінці, культурно-психологічному досвіді у створюваних під впливом цього досвіду британських казок).

Час у британських казках сприяє розвитку сюжету і є важливим засобом у поєднанні окремих частин сюжету, виступаючи мотивацією деяких сюжетів. Британським казкам притаманна локалізація дій і легендарно-історична конкретизація подій.

Художній час британської казки виступає як конгломерат міфологічного та легендарно-історичного часу, часова вісь якого закріплена важливими для британців історичними подіями, що сприяли формуванню менталітету британців: війнами, епідеміями.

У чарівній казці формується естетика замкнутого художнього простору – «острівного» локусу – сакрального місця, де трапляється усе саме важливе суттєве і значуще. Діалогічність відношень зі світом як однією із закономірностей культурно-історичного розвитку британських племен, зумовлена національними та соціально-психологічними особливостями.

Сама британська ментальність з її усвідомленням себе як «сакрального центру» західноєвропейського світу – Заходу – сформувала всередині традиції сакрум замкнутого, а саме безпечного – захищеного простору, де відбувається найважливіше і значиме.

У свою чергу, в центрі зазначеного простору поміщений замок-вежа і хоча б будинок, але будинок знову ж захищений, бо для британця «мій дім – моя фортеця» буквально розуміється. Європейська чарівна казка і європейська міфологія як замкнутого апотропіческого простору називає і острів.

Тобто ми бачимо, що континентальні європейці здавна вважали острів одним із сакральних просторів. Остров'яни-британці сконцентрувалися на цьому просторовому сакрум, зробивши його «своїм» людським світом, де функцію стін фортеці виконує водний простір, від'єднують «свій» світ від «чужого», небезпечного і недоброго.

У британському фольклорі «свій» – світ простору – зводиться до сакрального простору – острову.

Присутність острова в казці зовсім не обов'язкова, опис його як «частини суші, з усіх боків оточеної водою», також нечастий, проте

основні атрибути цього топосу неодмінні: замкнутість, від'єднання від інших і почуття захищеності.

Література

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Худож. лит., 1975. 502 с.
2. Бахтина В.А. Время в волшебной сказке. Типологические исследвоания по фольклору. Москва: 1975. С. 157–163.
3. Лихачев Д.С. Замкнутое время сказки. Поэтика древнерусской литературы. Ленінград: Наука. 1967. 231 с.
4. Копистянська Н.Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства/ Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
5. Малинська Н.А. Героїчне у фольклорі та літературі. Дискурс канону: дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.01.07; 10.01.01. Київ: 2001. 411 с.
6. Неелов Е.М. О категориях волшебного и фантастического в современной литературной сказке. Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та, 1974. С. 39–52 .
7. Померанцева Е.В. Сказка. БСЭ. 2-е изд. Москва, 1956. Т. 39. С. 198–200.
8. Пропп В.Я. Морфология сказки. Москва.: Наука, 1968. 120 с.
9. Фрейденберг О.М. Избранные статьи. Москва: Наука, 1987. 145с.
10. A Dictionary of British Folk-Tale in the English language incorporation F.G. Norton Collection Part A Folk Narrative vol 1 London and New York, 1991. 1210 p.
11. A Dictionary of English Folklore. J. Simpson, S. Roud. Oxford University Press, 2000. 411p.
12. Campbell J.F. Popular Tales of the West Highlands: 4 vols. Edinburgh: Edmonston And Douglas, 1860–1862. 102 p.
13. Gomme A. Dictionary of British Folk-Lore David Nutt. London, 1880. 127p.
14. Evans-Wentz W.Y. The Fairy Faith in Celtic Countries. Oxford: Oxford Univ. Press, 1911. 546 p. Repr. Secaucus (N.-Y): First Carol Publishing Group, 1990. 546 p.
15. The popular rhymes of Scotland. Published by W. and R. Chambers. London; Edinburgh: W. S. ORR and COMPANY, 1880. 132 p.

Анотація

В.Ф. Антонова, С.І. Нешко. Принцип організації просторово-часового континуума британської чарівної казки

Стаття присвячена питанню організації художнього простору та часу казки, що складають поетику британської казки. Художній час британської казки виступає як конгломерат міфологічного і легендарно-історичного часу. Час в британській казці замкнуто подібно циклічно замкнутої міфологічної картини світу. Для британської чарівної казки характерно минулий час, чий рух представлено односпрямованістю і послідовністю, позбавленого ретроспективних і проспективних розгалужень. Британським казкам властива локалізація дій і легендарно-історична конкретизація подій.

Тимчасова вісь закріплена важливими для британців історичними подіями, що сприяли формуванню менталітету британців: війнами, епідеміями. Але, попри легендарно-історичну конкретизацію подій і локалізацію дій світ британської казки залишається чарівним і фантастичним, представленим двома світами повсякденної дійсності: в якому герой з'являється на світ і потойбічним чарівним світом.

Ключові слова: топос, поетика, казка, міф, хронотоп.

Аннотоция

В.Ф. Антонова, С.И. Нешко. Принцип организации пространственно-временного континуума британской волшебной сказки

Статья посвящена проблеме организации художественного пространства и времени сказки, которые составляют поэтику британской сказки.

Художественное время британской сказки выступает как конгломерат мифологического и легендарно-исторического времени. Время в британской сказке замкнуто подобно циклически замкнутой мифологической картине мира. Для британской волшебной сказки характерно прошедшее время, чье движение представлено однонаправленностью и последовательностью, лишенного ретроспективных и проспективных ответветвлений.

Британским сказкам присуща локализация действий и легендарно-историческая конкретизация событий.

Временная ось закреплена важными для британцев историческими событиями, способствовавшими формированию менталитета британцев: войнами, эпидемиями. Но, несмотря на легендарно-историческую конкретизацию событий и локализацию действий, мир британской сказки остается волшебным и фантастическим, представленным двумя мирами: обыденной

действительностью, в которой герой появляется на свет, и потусторонним волшебным миром.

Ключевые слова: топос, поэтика, сказка, миф, хронотоп.

Summary

V.F. Antonova, S.I. Nesko. Principle of the Organization of the Spatial-Temporal Continuum of the British Fairy Tale

The article is devoted to the question of the organization of artistic space and the time of fairy tales, which form the poetry of the British fairy tale. The artistic time of the British fairy tale acts as a conglomeration of mythological and legendary historical time. Time in the British fairy tale, is closed like a cyclically-closed mythological picture of the world. The British fairy tale is characterized by past time, the movement of which is unidirectional and consistent, deprived of retrospective and prospective branches. British fairy tales are characterized by the localization of actions and the legendary historical specification of events.

The temporary axis is fixed by the historic events important for the British, which contributed to the formation of the mentality of the British: the wars, the epidemic. But, in spite of the legendary historical specification of the events and the localization of the action of the world of the British fairy tale remains charming and fantastic, represented by two worlds of everyday reality, in which the hero appears in the world and the otherworldly magical world.

Key words: topos, poetics, fairy tale, myth, chronotope.

Інформація про авторів

Антонова Вікторія Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Українського державного університету залізничного транспорту; пл. Фейєрбаха, 7, м. Харків, Україна, 61050; http://orcid.org/0000-0002-6913-1661

Нешко Світлана Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Українського державного університету залізничного транспорту; пл. Фейєрбаха, 7, м. Харків, Україна, 61050; http://orcid.org/0000-0001-7075-6805